

Чистяк О. О.,

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

МОВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ: СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ (на матеріалі німецького та українського художніх дискурсів)

Статтю присвячено дослідженню вираження сексизму одиницями синтаксичного рівня німецької та української мов: узгодження залежних компонентів лексичних одиниць за чоловічим родом, першочерговість форм чоловічого роду та засоби об'єктивації осіб у складі певних синтаксичних конструкцій. Описано особливості їх функціонування у порівнюваних мовах.

Ключові слова: сексизм, мовна дискримінація, синтаксична конструкція, першочерговість форм, об'єктивація осіб.

Статья посвящена исследованию выражения сексизма единицами синтаксического уровня немецкого и украинского языков: согласование зависимых компонентов лексических единиц по мужскому роду, первоочередность форм мужского рода и средства объективации лиц в составе определенных синтаксических конструкций. Описано особенности их функционирования во сравниваемых языках.

Ключевые слова: сексизм, языковая дискриминация, синтаксическая конструкция, первоочередность форм, объективация лиц.

The article deals with the research of means of expression of sexism by the units of syntactic level in German and in Ukrainian: the connection of dependent components of lexical units for masculine gender, priority forms of masculine gender and the means of objectification of persons as the component of certain syntactic structures. The peculiarities and functioning in the compared languages are described.

Key words: sexism, language discrimination, syntactic structure, priority forms, objectification of person.

Дослідження гендерної дискримінації бере початок у кінці минулого століття із поширенням у США та Західній Європі феміністичних тенденцій. Представниками / представницями руху було утворено лінгвістичний термін сексизм (Sexismus) на позначення приниження особи на основі її статі [4, с. 25]. Ознаками сексистської мови, згідно з думкою дослідників, є ігнорування жінок та їх досягнень, опис їх у залежності від та у підпорядкованості чоловікам, зображення жінок у стереотипних ролях і приписування їм здібностей та якостей згідно з цими ролями, приниження жінок засобами мови [5, с. 165].

У сучасному науковому дискурсі, залежно від галузі знань, знаходимо більше 20-ти визначень терміну сексизм. Для пропонованого дослідження релевантним вважаємо наступне: "стереотипні оцінка, судження, упе-

редження, надання переваги чи ігнорування, приниження, іншими словами дискримінація однієї особи іншою особою (групою осіб) на основі статеві приналежності” [6, с. 1].

Зауважимо, що із початком гендерних досліджень терміном сексизм позначалось саме приниження осіб жіночої статті [5, с. 122], на сучасному етапі його тлумачать як складний амбівалентний конструкт, що містить негативні та позитивні судження, упередження щодо осіб обох статей – жіночої та чоловічої [6, с. 2-5]. Однак, результати праць зарубіжних лінгвістів та лінгвісток доводять існування асиметрії у структурі мови щодо вербальної презентації осіб чоловічої та жіночої статей, що призводить до недостатньої представленості саме жінок у мові [2; 3; 5] та визнання андроцентричності таких мов як англійська, німецька [2].

Критичні розвідки зарубіжного наукового, дидактичного, законодавчого, публіцистичного дискурсів німецької і деяких інших західноєвропейських мов щодо мовного сексизму та його елімінації зосереджені переважно на розгляді фактів морфологічного й лексичного рівнів мови. Отож, предметом дослідження щодо засобів вираження одиницями синтаксичного рівня, зокрема на матеріалі художньої літератури, мовна дискримінація ще не була.

Таким чином, метою запропонованої статті вбачаємо дослідження засобів вираження мовного сексизму, представлених одиницями синтаксичного рівня мови на матеріалі творів німецького та українського художніх дискурсів. Недостатність розробки зазначеної проблеми у вітчизняній лінгвістиці посилює актуальність роботи.

Поставлена мета передбачає виконання наступних **завдань**: виявити та систематизувати одиниці синтаксичного рівня німецької та української мов, що слугують засобом вираження гендерної дискримінації; визначити спільне та відмінне у функціонуванні виявлених одиниць порівнюваних мов; з'ясувати критерії, за якими мовні засоби вважають сексизмами.

Матеріалом дослідження слугували тексти творів німецьких та українських авторів ХХ-ХХІ століття, що відзначаються високим художнім стилем та є літературним надбанням світової культури. Методом суцільної вибірки було відібрано 700 прикладів прояву сексизму: 350 німецькою та 350 українською мовами.

Як свідчить аналіз, одним із багатих на засоби гендерної дискримінації є синтаксичний рівень німецької та української мов. Однак, варто наголосити, що це проявляється не у кількості окремих груп засобів одного виду, а у кількості однотипних. Крім того, значну частину прикладів можна віднести до перехідного морфолого-синтаксичного рівня – морфологічні одиниці, засоби вираження ГД, що впливають на узгодження залежних компонентів у складі синтаксичних конструкцій. Тобто, при

утворенні складних речень зі згаданими одиницями сексизм виявляється у тому, що узгодження відбувається за чоловічим родом, незалежно від статі особи-референта: *Вони панують в кожному, як символ, як страшний і привабливий образ тієї невідомої землі, куди він так легковажно вирушив і оце мчить, мов на весіллі* [7, с. 20].

Отже, займенники німецької та української мов (*wer, welcher, welcher, ein, keiner, irgendeiner, jeder, jedermann, ein jeder, einer, der eine, ein anderer, der andere, der, derjenige, einander, miteinander, kotruj, нікого, жодний, кожний, один, якийсь, котрий / -сь, другий, третій, один одного, один одному, один з одним і т. д.*), які завдяки своїй генералізуючій функції служать засобом вираження гендерної дискримінації самотійно, виступають у межах складного речення як певні синтаксичні конструкції з одиницями у формі чоловічого роду: а) займенник + займенник / кілька займенників; б) займенник + іменник чоловічого роду; в) займенник + (діє)прикметник чоловічого роду: *"Ja, und wer denkt, wer das Denken zur Hauptsache macht, der kann es darin zwar weit bringen, aber er hat doch eben den Boden mit dem Wasser vertauscht, und einmal wird er ersaufen"* [15, 8]; *"Тоді розійшлись, – хто швидше здобуде на юшку, хто мисливець, а хто ні?"* [7, с. 97]; *"Schwester" – ich winkte der Stationsschwester, die mir gerade die Medikamente brachte -, "sagen Sie Fräulein Hollman, wer der Gefährlichere von uns beiden ist"* [17, с. 251].

На думку дослідників, одиниці синтаксичного рівня, речення зокрема, є типологічно зіставними в німецькій та українській мовах [1, с. 7]. Тому істотних розбіжностей у якісному аспекті засобів вираження мовного сексизму на досліджуваному рівні не виявлено. Проте кількісно переважають німецькомовні приклади, що пояснюється, на нашу думку, формою вираження неозначено-особових речень: за допомогою неозначено-особового займенника **man**, що вимагає узгодження у складі складного речення за чоловічим родом, на відміну від форми неозначено-особових речень української мови, пор.: *"Wenn er mir nun aber nicht glaubt, immerfort – ich weiß nicht, warum und wozu – hofft, zu Klamm vordringen zu können, dann kann ihm, wenn man in seinem Gedankengange bleibt, nur die einzige wirkliche amtliche Verbindung helfen, die er mit Klamm hat, also dieses Protokoll"* [16, с. 167]; *"Я намагаюсь його повернути, але подарунок назад не беруть"* [1, с. 72]. Додамо, що займенник **man** самотійно кваліфікується внаслідок асоціативного зв'язку із іменником *der Mann* [5, 90] дискримінуючою одиницею морфологічного рівня.

Особливістю української мови, безперечно, є займенники *хто, хтось, ніхто*, що самотійно не служать засобом вираження сексизму, а лише у складі певних синтаксичних конструкцій: а) іменниковий займенник (*хто, ніхто, хтось*) + дієслово у формі минулого та давноминулого часів 3 особи однини чоловічого роду (дійсний спосіб); б) іменниковий за-

йменник (*хто, ніхто, хтось*) + частка *би / б* + дієслово у формі минулого та давноминулого часів 3 особи однини чоловічого роду (умовний спосіб); в) іменниковий займенник (*хто, ніхто, хтось*) + іменник у формі чоловічого роду однини; г) іменниковий займенник (*хто, ніхто, хтось*) + (діє)прикметник / присудкове слово чоловічого роду однини: “**Хтось підійшов і дивився в сад. Андрій міг би поклястися, що той хтось – жінка або дівчина**” [11, с. 214]; “Завтрашня молода із накрученим на дерев’яні палички волоссям ліниво снувала подвір’ям, як побита, шукаючи чи то місця, де б її **ніхто не займав**, чи якоїсь роботи” [12, с. 85]; “Тоді розійшлись, – ану хто швидше здобуде на юшку, **хто мисливець, а хто ні?**” [7, 66]; “Ніби вселився всередину **хтось чужий і підмінив колишню Доцьку**” [12, с. 23].

Зауважимо, що подібно до займенників *хто, ніхто* у складі синтаксичних конструкцій функціонує німецький займенник *wer*, з тією різницею, що сам він має експліцитну ознаку чоловічого роду лише у називному відмінку, пор.: *wer – хто; wem – кому*: “**Wer diese Bücher besessen hatte, dem waren sie Zuflucht gewesen, und er hatte, sie behalten bis zuletzt, und wer sie hergegeben hatte, der war am Ende**” [15, с. 72].

Інколи, як видно, на рівні синтаксису німецької та української мов спостерігається поєднання у складних реченнях кількох зазначених займенників із послідовним узгодженням за чоловічим родом: “*Частина населення почала купувати “бульварщину” тому, що цікавилася життям сильних світу цього, і її справді турбувало, **хто з ким спить і в якій позі, хто на кому одружився, хто кого покинув***” [13, с. 75]. Припускаємо, що сексистський потенціал таких виразів зростає прямо пропорційно до кількості вжитих займенників у формі чоловічого роду, оскільки у стільки ж разів зростає швидкість когнітивної інтерпретації тексту жінками-читачами для (само)ідентифікації ймовірної, а досить часто й конкретної жінки-референта, пор.: “*Ich hatte ein merkwürdiges Gefühl von Heimat, als ich das so sah, und ich dachte daran, dass nun **jemand** da war und dasein würde, dass ich nur wenige Schritte zu machen brauche, um **ihn** zu sehen und bei **ihm** zu sein, heute, morgen und auf lange Zeit vielleicht...*” [17, с. 123] – КЖ.

Що стосується представленості вказаних засобів синтаксичного рівня у німецькій та українській мовах певними типами речень, то вони виявляються переважно у складнопідрядних реченнях з підрядними означальними, оскільки опорними та сполучними словами в них може виступати більшість із релевантних дослідженню займенників, пор.: “*Herr Blumenthal, erwiderte ich, “haben Sie heutzutage schon mal **jemanden** getroffen, **der** auf einen Preis was anderes antwortet?”* [17, с. 33]; “*І лише письмо слідів та слідів на снігу промовляло до **них, хто** умів читати, що тут далеко не порожньо*” [7, с. 144]. Рідше зустрічаються займенники,

іменники та субстантивовані (діє)прикметники у складносурядних сполучникових та безсполучникових, складнопідрядних із підрядними умовними, з'ясувальними, мети, допустовими та часу, у простих ускладнених, простих поширених та односкладних, багаточленних складних реченнях.

Власне синтаксичний рівень прояву гендерної дискримінації представлено наступним видом засобів: першочерговість форм та ЛО чоловічого роду назв осіб у складі синтаксичних конструкцій німецької та української мов: а) однорідні члени речення, виражені одиницями однієї або кількох частин мови (іменником, власною чи загальною назвою, займенником) чоловічого й жіночого роду однини та множини, з'єднані сполучниковим та безсполучниковим зв'язком: *"Einen Augenblick dachte K., alle, Schwarzer, Bauern, Wirt und Wirtin, würden sich auf ihn stürzen"* [16, с. 9]; **"І Грицько, й Наталка – обоє були забрюхані, мокрі, як хлюща, по самі вуха, невиспані і покусані, але не пухлі"** [7, с. 87]; б) однорідні члени речення, виражені двома одиницями однієї частини мови, переважно іменниками загальними назвами із лексичним показником статі та власними назвами, що фразеологізувалися, тобто вживаються як **сталі словосполучення**, а саме: нім. *Vater (- / und) Mutter; Mann und Frau*; але *Geschwister*; укр. *тато (- / ї) мама, батько (- / ї / і) мати / матір, чоловік і жінка, брат (- / і) сестра, Ісус Христос та Матір Божя: "O Vater und Mutter, o ferne heilige Feuer meiner Jugend, o ihr tausend Freuden, Arbeiten und Ziele meines Lebens!"* [15, с. 44]; **"Страшно вимовити слова: тато, мамо, брат, сестра, люди, вбив, занастив, знедолив, віддав у неволю?"** [9, с. 68]; в) складений підмет зі значенням спільності, сумісності, виражений тричленими іменниково(займенниково)-прийменниковими конструкціями: *"Neben uns tanzte der Russe mit der Spanierin"* [17, с. 246]; **"Гаврило сам пантрує двері із сіней у велику кімнату, де пішли спати молодий з молодю"** [12, с. 88]; г) сталі форми представлення / номінації осіб у німецькій мові: нім. (Herr) N. und seine Frau (M.); Herr N. und Fräulein M: **"Der Herr Vetter und Fräulein Hedy"**, *meldete Josias mit wohlwollendem Lächeln, und schon brachen die beiden Angekündigten mit geräuschvollem Vergnügen ins Zimmer ein, ohne erst abzuwarten, ob sie willkommen waren oder nicht* [18, с. 365]; г) звертання, виражені іменниками загальними та власними назвами української мови, окрім офіційних політкоректних виразів **"Шановні пані та панове!"**: **"- У великий час подали ви руки одне одному, Іване й Уляно"** [9, с. 37]; д) підмети, виражені ЛО на позначення осіб чоловічої та жіночої статі: у складі простих речень складносурядного та безсполучникового складного речень, у складі надфразної єдності, контекстуально близьких речень: **"Lenz zappelte herum, ich kaute eine Zigarette zu Brei, und Patrice Hollmann witterte in die Luft wie ein Fohlen am frühen Morgen"** [17, с. 63]; **"Але – він офіцер, вона бідна квітка польова. ... Але він не озвався, вона не сказала"** [14, с. 553].

Одиницями синтаксичного рівня, що яскраво презентують гендерну дискримінацію, є також залежні компоненти об'єктних словосполучень, що у реченні виконують роль прямого / непрямого додатка, або ті ж одиниці, що, виконуючи роль підмета у пасивних конструкціях, виступають об'єктами дії. Власне, цей засіб є вираженням такого механізму гендерної дискримінації як об'єктивація осіб жіночої / чоловічої статі, тобто, коли суб'єктами дії (негативної, сексуально орієнтованої) виступають переважно чоловіки, а об'єктами дії – жінки, рідше – навпаки: “*Ich fand Frauen, die nur eilig und im Sturm zu gewinnen waren, und andre, um welche lang und sorgfältig zu werben ein Glück war...*” [15, с. 108]; “*Tu bagata, tu znevažasj usix, xto bідnіший, але сьогодні ти не можеш без мене, ти будеш мені знати, коли я знов і знов оволодіватиму тобою, пануватиму над тобою, козакуватиму, знущатимуся, звірствуватиму*” [10, с. 91].

Варто наголосити, що сексизмом визначаємо не кожен випадок вербалізації негативних дій, а лише той, що характеризує сферу відносин чоловіка та жінки побутового чи сексуального характеру, часто пов'язаного із стереотипністю оцінки особи особою, брутальністю та насиллям. Це обмежує можливості (само)презентації особистості, ігнорує її духовні, розумові досягнення та характеристики, а також принижує гідність особи-об'єкта, що часто деградується у реченні до ролі предмету споживання, товару: “*Er erschien in meiner Wohnung, erzählte mir, daß er zwanzig Franken brauche und daß er mich um dies Geld bitte. Er biete mir dafür an, diese Nacht statt seiner über Maria zu verfügen*” [15, с. 77]; “*– Є, є, хлопці! Пиво, й горілка, й баби...*” [8, с. 135].

Таким чином, аналіз досліджуваного матеріалу виявив на **синтаксичному рівні** а) засоби, що вимагають узгодження залежних компонентів у складі синтаксичних конструкцій за чоловічим родом незалежно від статі особи-референта, б) засоби першочергової презентації осіб чоловічої статі в іменниково-іменникових, займенниково-займенникових, іменниково-прийменникових та змішаних конструкціях, та в) засоби об'єктивації осіб. Лише у останньому випадку зустрічаються приклади негативного сексизму щодо чоловіків. Крім того, особливістю німецької мови є неозначено-особові речення із займенником *man* та української – займенники *хто, ніхто, хтось* у дієслівних синтаксичних конструкціях, які при перекладі втрачають свій дискримінуючий потенціал. Дослідження виявило значну кількість прикладів прояву гендерної дискримінації одиницями синтаксичного рівня німецької та української мов, оскільки в одиницях вказаного рівня знаходить чи не знаходить своє відображення сема статі. Критерієм сексизму при цьому виступають ігнорування або обмеження в експлікації осіб жіночої статі, вираження їх меншовартості, а також деградування осіб чоловічої та жіночої статі засобами мови.

Література:

1. Сучасна українська мова. Синтаксис: Підручник / За ред. О. Д. Пономаєва. – К.: Либідь, 1994. – 256с.
2. Hellinger M. Kontrastive feministische Linguistik: Mechanismen sprachlicher Diskriminierung im Englischen und Deutschen / Marlis Hellinger. – 1. Aufl. – Ismaning: Hueber, 1990. – 174 S.
3. Stahlberg D., Sczesny S. Effekte des generischen Maskulinums und alternativer Sprachformen auf den gedanklichen Einbezug von Frauen // Psychologische Rundschau. – 2001. – № 52 – S. 131–140.
4. Szekeres E. K. Sprachlicher Sexismus und sprachliches gender Mainstreaming im Fokus der Europäischen Sprachpolitik // European Integration Studies. – 2005. – № 4(2). – S. 25–44.
5. Trömmel-Plötz S. Frauensprache: Sprache der Veränderung. – 1. Aufl. – München: Verlag Frauenoffensive, 2007. – 219 S.
6. Werner R., Collani v. G. Eine deutsche Skala zu ambivalent-sexistischen Einstellungen (Hostilität und Benevolenz) gegenüber Männern (ASEM). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uni-leipzig.de/~sozpsy/dateien/onlinedoc/asem_2002.pdf – pp. – 1–30
7. Багрянний Іван. Тигролови; Морітурі. – К.: Наук. думка, 2000. – 368 с. – (Б-ка школяра).
8. Дереш Любок. Есеї // Трициліндровий двигун любові / Ю. Андрухович; Л. Дереш; С. Жадан; Художн.-оформлювач О. Г. Жуков. – Харків: Фоліо, 2008. – (Графіті). – с.53–140.
9. Довженко Олександр. Повесть полум'яних літ // Довженко О. П. Повесть полум'яних літ: Повісті. Оповідання. Публіцистика / Художник О. І. Дмитрієв. [Післямова С. П. Плачинди]. – К.: Молодь, 1984., іл. – (Б-ка художніх творів для молоді "Джерело"). – с. 6–106.
10. Загребельний П. А. Брухт // Загребельний П. А. Брухт: Роман; Гола душа: Повесть / Худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2003. – (Література). – с. 7–243.
11. Загребельний Павло. Дума про невмирущого: Повесть. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1957. – 254 с.
12. Матіос Марія. Майже ніколи не навпаки. – Львів: "ПІРАМІДА", 2007. – 176 с.
13. Самарка Ада. Смак заборони: Роман – К.: "Зелений пес", 2007. – 352с.
14. Старицька-Черняхівська Людмила. Діамантовий перстень // Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Поезія. Проза. Мемуари / Вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю. М. Хорунжого. – К.: Наук. думка, 2000. – (Б-ка укр. літ. Новіт. укр. літ.). – с. 414–556.
15. Hesse Hermann. Der Steppenwolf. – Berlin: S. Fischer, 1927. – 289S.
16. Kafka Franz. Das Schloss // Kafka, Franz. Gesammelte Werke. – Band 2. – Frankfurt a.M.: Fischer Verlag, 1950. – S. 5–457.
17. Remarque, Erich Maria. Drei Kameraden: Roman / Mit einem Nachwort von T. Westphalen. – 3 Aufl. – Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2001. – 398 S.
18. Reventlouw, Franziska Gräfin zu. Der Selbstmordverein: Novelistischer Roman aus dem Nachlaß // Reventlouw, Franziska Gräfin zu. Romane. – München: Langen Müller, 1976. – S. 360–527.